

Prilog boljem poznavanju formulacije/sintagme *curam agens (amphi)theatri* na području salonitanskog teritorija

Marin Buovac

Zadar

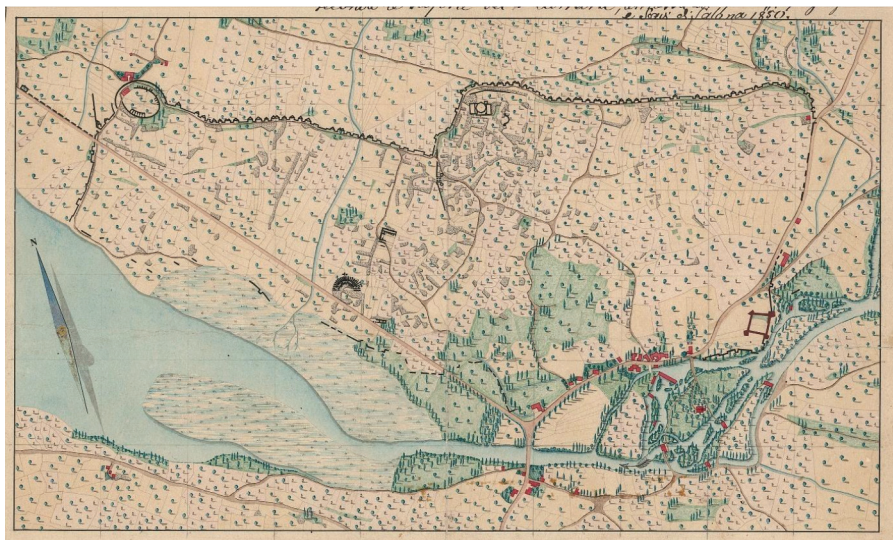
U ovom radu autor obrađuje formulaciju *curam agens*, koju pronalazi na natpisnoj građi u salonitanskom kontekstu. Pritom se spomenuta sintagma odnosi na javne građevine za masovnu zabavu stanovništva, poput rimskih teataru i amfiteataru. Autor svoje razmišljanje potkrepljuje arheološkim nalazima, epigrafičkom građom i drugim vrstama istraživanja.

Ključne riječi: natpisi, *curam agens*, teatar, amfiteatar, javne građevine, rimska vojska, salonitansko područje – *ager*

Na prostoru istočnojadranske obale postoji razmjerno gusta mreža istraženih i indiciranih rimskih teataru i amfiteataru, koja svjedoči o civilizacijskoj razini dotičnih rimskih gradova (Buovac 2007: 304; Neuhauser 2014: 219–223). Istražujući pojavu rimskih teataru i amfiteataru na tlu istočnojadranske obale posebnu znanstvenu pozornost plijenila mi je u sklopu sačuvane natpisne građe formulacija *curam agens*, koju sam pronalazio na epigrafičkoj građi na prostoru rimske kolonije Salone, odnosno njoj gravitirajuće okolice (Buovac 2010: 102–103). Naime, na području škripskog kamenoloma na sjevernoj strani otoka Brača pronađena su dva kamena natpisa, koja svjedoče o građevinskim djelatnostima na području rimske kolonije Salone (Kirigin 1979: 129–134; Jeličić-Radonić – Sedlar 2009: 24; Matijević 2015: 27–32; Rendić-Miočević 2019: 82). Upravo na području škripskog kamenoloma eksploatiran je čuveni kamen vapnenac (tzv. brački mramor) kao arhitektonsko-građevinski element za potrebe gradnje tamošnjih javnih građevina, poput teataru i amfiteataru (Škegro 1999: 260–261; Bubić 2016: 6). Općenito se na jadranskoj obali i otocima nalaze ležišta vrlo kvalitetna kamena vapnenca, stoga dotični kamenolomi postaju državnom svojinom i stavljaju se pod porezni nadzor (Škegro 1999: 260; Sanader 2006: 167–169).

Prvi epigrafički spomenik (CIL III 3096) govori nam o donaciji centuriona Prve belgijske kohorte (*coh. I Belgarum*) koji sebe naziva *curagens theat(ri)*, pre-

ma čemu bi on, kako to natpis sugerira, bio zadužen za nadzor nad izgradnjom salonitanskog teatra (Gabričević 1952: 158–159; Glicksman 2005: 219; Zaninović 2010: 26; Buovac 2011: 65).¹

Slika 1: Kartografski prikaz Salone iz 1850. godine

Prema drugim mišljenjima dotična se formulacija tumači pak kao centurionova privremena funkcija vezana uz određeni građevinski zahvat na teatru (usporedi: Rendić-Miočević 1991: 262–263). Drugim riječima, zadaća dotičnog centuriona bi se pritom prvenstveno odnosila na jednu od nekoliko građevinskih faza na teatru. Iz sadašnjeg stupnja istraženosti zasad se ne može dati zadovoljavajući odgovor na pitanje o kakvim je konkretno radovima pritom uistinu riječ. Namjesnik rimske provincije Dalmacije bila je jedina osoba u provinciji koja je imala pravo izdvojiti spomenutog centuriona iz njegove matične postrojbe i povjeriti mu zadatak izravno vezan uz javnu gradnju na području rimske kolonije Salone. Prostor današnjeg otoka Brača (*Brattia*) u vrijeme rimske vladavine pripadao je salonitanskom teritoriju (Kirigin 1979: 134; Suić 1996: 314; Jelinčić 2005: 9; Matijašić 2009: 166; Demicheli 2010: 175), stoga je logistički organiziran transport kamene građe morskim putem za izgradnju teatra zbog neposredne blizine bio relativno olakšan i povoljan.

¹ Prije nego je spomenuti natpis prebačen na prostor današnje Italije u drugoj polovini XVIII. stoljeća, nalazio se *in situ* ugrađen u cisternu kraj sela Škrip na otoku Braču (Matijević 2011: 194; Babić 2017: 469). Fotografija dotičnog natpisa ustupljena mi je ljubaznošću Regione del Veneto – Villa Contarini – Fondazione G. E. Ghirardi, na čemu im najsrdačnije zahvaljujem.

Spomenuti votivni natpis u restituciji glasi:

Nymphis s(acrum)
Q(uintus) Silvius Spe(ratus)
cent(urio) coh(ortis) I Belg(arum)
curagens theat(ri)
 5 *d(onum) d(edit)*

Slika 2: Natpis Kvinta Silvija Sperata – CIL III 3096 (autor: Alessandro Bison)

Iz sadašnjeg stanja istraženosti valja napomenuti kako spomenuti nadstojnik nije bio jedini centurion koji je obavljao nadzor u škripskim kamenolomima. Naime, drugi je epigrafički spomenik (EDH HD008209) iz vremena vladavine cara Karakale dao podignuti Tit Flavije Pompej, centurion Treće alpinske kohorte, nazvane Antoninijanskom (*coh. III Alpinorum Antoniniana*), koji sebe predstavlja kao *curam agens fabricae amphitheatri* („nadstojnik radionice za gradnju i održavanje amfiteatra”) dakle onoga koji je dugoročno zadužen za skrb o izgradnji i, eventualno, održavanje jedne tako velike javne građevine (Kirigin 1979: 132–134; Day 1998: 116; Janković 2013: 224). Također se smatra da je ujedno bio nadzornik radova u škripskom kamenolomu, kada se vadio kamen vapnenac za izgradnju amfiteatra (Glicksman 2005: 219; Buovac 2011: 65–66). Podržavam mišljenje prema kojem prisutnost namjesnikova protektora govori da su radovi u škripskom kamenolomu tada bili pod kontrolom ljudi iz namjesnikove administracije (Matijević 2020: 56–57, 111). Postavlja se pitanje: je li tako bilo stalno ili samo u ovoj prigodi kada su se oni odnosili samo na salonitanski amfiteatar?! Zasad se u ovom stanju istraženosti dotične sintagme može teško dati zadovoljavajući odgovor na postavljeno pitanje. Spomenuti protektor nesumnjivo je uživao namjesnikovo povjerenje, zbog čega bi se moglo pretpostaviti da je izvršenje njegove zadaće u kamenolomu, vjerojatno u vezi s građevinom amfiteatra u Saloni, za namjesnika bilo od velike važnosti (Matijević 2020: 56–57, 111). Općenito je poznata činjenica kako su Rimljani eksploataciju kamena stavili pod porezni nadzor, što je ujedno bio slučaj i s kamenolomima Dalmacije. U dotičnim kamenolomima su radili ne samo robovi i vojnici, nego i brojni majstori, jer se kamen u ponekim kamenolomima i obrađivao (Škegro 1999: 260–261; Buovac 2018: 918). Tako je primjeri-

ce u škripskom kamenolomu postojala radionica u kojoj su se klesali kapiteli za terme cara Licinija u Sirmiju (današnja Srijemska Mitrovica), što je zabilježeno na natpisu CIL III 10107 (Zaninović 1966: 20; Škegro 1999: 261; Demicheli 2010: 177, bilj. 9; Cambi 2013: 11–13; Nikolić 2019: 461).² Na osnovi tog podatka možemo vrlo lako pretpostaviti da su se graditeljski ukrasi klesali i u nekim drugim kamenolomima, te da su se transportirali u druge provincije (Sanader 2006: 169; Jelinčić Vučković 2011: 144).

Spomenuti natpis u restituciji glasi:

- I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*
T(itus) Fl(avius) Pompeius
(centurio) coh(ortis) III
Alpinorum
 5 *Antoninianae*
curam agens
fab(ricae) amp(hitheatri) men(sor, -es?) et
Vibius Vibianus
protector
 10 *co(n)s(ularis)*

Slika 3: Natpis Tita Flavija Pompeja – EDH HD008209

Kao što smo već napomenuli, na prostoru istočnojadranske obale postoji razmjerno gusta mreža istraženih i indiciranih rimskih amfiteatara – vojnih i civilnih amfiteatara (Buovac 2014: 74), kao i teatarata (Buovac 2013: 129–148), koja svjedoči o civilizacijskom dosegu dotičnih rimskih lokaliteta (Buovac 2007: 304; Neuhauser 2014: 219–223). Kao što smo imali prilike vidjeti, jedino na prostoru istočnojadranske obale nalazimo na natpisnim spomenicima formulaciju *curagens theat(ri)*, odnosno, *curam agens fabricae amphitheat(ri)*, koju vezujemo uz pojavu i izgradnju specifičnih vrsta javnih građevina, koje služe za razonodu i zabavu rimskog stanovništva, poput teatarata i amfiteatara. To nadalje govori u prilog činjenici koliko su rimske igre (*ludi*) u svojstvu procesa romanizacije bile od iznimnog značaja na ovim prostorima (Buovac 2012: 381–390).

² Restitucija natpisa u cijelosti glasi: *Herculi Aug(usto) | sac(rum) Val(erius) Vale|rianus mil(es) | cum insit|erem ad cap|itella colu|mnarum ad t(h)e|rmas Licin(i)an(a)|s q(u)as(!) (f) iunt S|irmi v(otum) l(ibens) s(olvit)*.

Spomenuti spomenici stoga naznačuju ulogu rimske vojske u nabavi građe, čuvanju, odnosno izgradnji javnih građevina poput ovdje spomenutih teatra ili amfiteatara. U stanovitom smislu, na temelju intervencije i dužnosti rimske vojske, odnosno dužnosnika iz njezinih redova pri izgradnji javnih građevina, možemo izvesti stanovite zaključke o izgradnji dotičnih javnih građevina na prostoru istočnojadranske obale.

Popis kratica

CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*, Th. Mommsen et al. (eds.), Berlin: Academia Scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis, 1853. i d.

EDH – *Epigraphische Datenbank Heidelberg* – <http://www.uni-heidelberg.de>

Literatura

- Babić, Ivo. 2017. Antičko (grčko) svetište u Pantanu/Blatu kod Trogira? *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 110.2: 463–485.
- Bubić, Vinka. 2016. *Tipologija i topografija kasnoantičkih grobova u arheološkom krajoliku srednje Dalmacije*. Doktorska disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet.
- Buovac, Marin. 2007. Amphitheatres in the Republic of Croatia. *13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*. Ante Uglešić, Dražen Maršić, Tomislav Fabijanić, ur. Zadar: University of Zadar: 304.
- Buovac, Marin. 2010. *Amfiteatri na tlu Istrije i Dalmacije*. Diplomski rad – Sveučilište u Zadru.
- Buovac, Marin. 2011. O sudbini kamena s rimskih amfiteatara na prostoru istočnojadranske obale. *Klesarstvo i graditeljstvo* 22.1–2: 52–69.
- Buovac, Marin. 2012. Postanak i razvoj naumahija na prostoru Rimskog Carstva, *Histria antiqua* 21: 381–393.
- Buovac, Marin. 2013. Rimski amfiteatri na tlu istočnog Jadrana i zaobalja. *Histria Antiqua* 22: 129–156.
- Buovac, Marin. 2014. Arhitektura amfiteatara u rimskim kolonijama i vojnim logorima na području istočnojadranske obale. *Stoljeće hrabrih: Arheologija rimskog osvajanja i otpora starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika*. Dino Demicheli, ur. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet – Odsjek za arheologiju: 74.
- Buovac, Marin. 2018. *Opus amphitheatralis* – tehnike, materijali i konstrukcije rimskih amfiteatara, *Građevinar* 69.10: 913–918.
- Cambi, Nenad. 2013. Herkul na Braču. *Klesarstvo i graditeljstvo* 24.1–2: 4–19.
- Day, Bridget. 1998. *The architectural terminology of the ancient roman theatre in the west: an epigraphic approach*. MA Thesis. Hamilton: McMaster University.

- Demicheli, Dino. 2010. Reljef nimfa i Silvana iz Vodne jame na otoku Braču. *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu*. Sanja Ivčević, ur. Split: Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb; Arheološki muzej Split: 175–185.
- Duplančić, Arsen. 2016. Salona na slici Carla Haasea. *Tusculum* 9.1: 147–171.
- Gabričević, Branimir. 1952. Dva priloga poznavanju urbanističkog razvoja antikne Salone. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 53: 155–162.
- Glicksman, Kristina. 2005. Internal and external trade in the Roman province of Dalmatia. *Opuscula archaeologica* 29.1: 189–230.
- Grbavac, Krešimir. 2017. *Centurioni u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Magistarski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet.
- Janković, Marko. 2013. *Gladijatorske igre provincije Dalmacije: uloga spektakla u konstruisanju rimskog identiteta*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Jeličić-Radonić, Jasna – Sedlar, Ana. 2009. Topografija antičke Salone (I): Salonitanska *Urbs vetus*. *Tusculum* 2.1: 7–32.
- Jelinčić, Kristina. 2005. *Topografija rustičnih vila na otoku Braču*. Magistarski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet.
- Jelinčić Vučković, Kristina. 2011. Luke kod Škripa na otoku Braču – novi arheološki nalazi. *Archaeologia Adriatica* 5.1: 127–149.
- Kirigin, Branko. 1979. Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 72–73: 129–140.
- Matijašić, Robert. 2009. *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*. Zagreb: Leykam international.
- Matijević, Ivan. 2011. Natpisi Prve kohorte Belgâ iz Salone. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104.1: 181–207.
- Matijević, Ivan. 2015. Štovanje božanstava među vojnicima u Saloni tijekom principata. *Tusculum* 8.1: 25–32.
- Matijević, Ivan. 2020. *Officium consularis provinciae Dalmatiae. Vojnici u službi namjesnika rimske Dalmacije u doba principata*, Split: Književni krug Split.
- Neuhauser, Tina. 2014. Rimska provincijalna kazališta. Pregled. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 31: 215–230.
- Nikolić, Dragana. 2019. Stoneworkers' Hercules. A Comment on an Upper Moesian Inscription. *Studia Antiqua et Archaeologica* 25.2: 457–463.
- Rendić-Miočević, Ante. 2019. Korijeni i odjeci Plinijeva navoda *...et capris laudata Brattia...* u antičkoj ostavštini Brača. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 44.1: 65–92.
- Rendić-Miočević, Duje. 1991. Teatar u Saloni s osobitim obzirom na neke njegove kompozicijske i tehničke karakteristike. *Antička Salona – Zbornik radova*. Nenad Cambi, ur. Split: Književni krug Split: 255–267.
- Sanader, Mirjana. 2006. O antičkoj provincijalnoj arheologiji u Hrvatskoj, s naglaskom na gospodarstvu. *Opuscula archaeologica* 30.1: 143–182.
- Suić, Mate. 1996. Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine. *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske – opera selecta*. Šime Batović, ur. Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru – Arheološki muzej Zadar: 289–316.

Škegro, Ante. 1999. *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji – Studia Croatica.

Zaninović, Marin. 1966. Tri antička reljefa sa Hvara. *Opuscula archaeologica* 6.1: 15–24.

Zaninović, Marin. 2010. Rimska vojska u Iliriku. *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*. Ivan Radman-Livaja, ur. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu: 13–30.

Izvori slika

Slika 1: Kartografski prikaz Salone iz 1850. godine (izvor: A. Duplančić 2016).

Slika 2: Natpis Kvinta Silvija Sperata – CIL III 3096 (autor: Alessandro Bison; izvor: G. E. Ghirardi 2021).

Slika 3: Natpis Tita Flavija Pompeja – EDH HD008209 (izvor: K. Grbavac 2017).

A contribution to the better understanding of the formula *curam agens (amphi)theatri* in the territory of Salona

Summary

This paper deals with the formula *curam agens* as attested in the epigraphic material in Salona, where it appears in the context of public buildings for mass entertainment, such as Roman theaters and amphitheaters. Only in the area of the eastern Adriatic coast is this relatively rare formula combined with the specific type of buildings, the theaters and amphitheaters. This speaks in favor of the hypothesis that Roman games (*ludi*) were of exceptional importance in this area. As is well known, there are a number of amphitheaters and theaters that have been identified in the territory that once belonged the Roman province of Dalmatia. These monuments illustrate the role of the Roman army and its officials in the procurement of materials for the construction and preservation of public buildings on the eastern Adriatic coast.

Keywords: inscriptions, *curam agens*, theater, amphitheater, public buildings, Roman army, Salona – *ager*